

חידוש כמוני לא היה בעולם
חיי ועולמו של רבי נחמן מברסלב

הרב אריה קפלן

חייו ועולמו של רבי נחמן מברסלב

חידוש כמוני לא היה בעולם

מאנגלית: נאוה גרמן
עיבוד ועריכה: דרור יהב

Rabbi Aryeh Kaplan
Until the Mashiach
The Life of Rabbi Nachman

© כל הזכויות שמורות למכון נחלת צבי The Breslov Institute, 2019

ספרי מגיד, הוצאת קורן
ת"ד 4044 ירושלים 9104001
טל': 02-6330530 פקס: 02-6330534
maggid@korenpub.com

עורכים אחראים: גילה פיין, ראובן ציגלר
עורכת משנה: אפרת גרוס
עריכה לשונית: דוד פיאלקוף
הגהה: ינון חן
עימוד: רינה בן גל
עיצוב העטיפה: אליהו משגב
מפות ותרשימים, גרסה עברית: דניאל גדלביץ'

אין לשכפל, להעתיק, לצלם, להקליט, לאחסן במאגר מידע, לשדר או לקלוט בכל דרך או בכל אמצעי אלקטרוני, אופטי, מכני, או אחר כל חלק שהוא מן החומר שבספר זה. שימוש מסחרי מכל סוג שהוא בחומר הכלול בספר זה אסור בהחלט אלא ברשות מפורשת בכתב מהמוציא לאור.

מסת"ב 978-965-526-278-0 ISBN

נדפס בישראל 2019 Printed in Israel

תוכן עניינים

ז	עם הספר – דבר העורך
יא	רקע היסטורי

חייו של רבי נחמן

5	מז'יבוז', תקל"ב-תקמ"ה (1785-1772)
11	אוקטין, תקמ"ה-תק"ן (?1790-1785)
15	מדברבקה, תקנ"א-תקנ"ח (1798-1791)
25	המסע לארץ ישראל, תקנ"ח-תקנ"ט (1799-1798)
47	מדברבקה, תק"ס (1800-1799)
49	זלטיפולי, אלול תק"ס-תקס"א (1801-1800)
57	זלטיפולי, תקס"ב (1802-1801)
65	ברסלב, תקס"ב (1802)
71	ברסלב, תקס"ג (1803-1802)
83	ברסלב, תקס"ד (1804-1803)
87	ברסלב, תקס"ה (1805-1804)
95	ברסלב, תקס"ו (1806-1805)
101	ברסלב, תקס"ז (1807-1806)
115	ברסלב, תקס"ח (1808-1807)

127.....	ברסלב, תקס"ט (1809-1808)
133.....	ברסלב, תק"ע (1810-1809)
147.....	אומן, תק"ע (1810)
155.....	אומן, תקע"א (1810)

עולמו של רבי נחמן: תורתו, אנשים, מקומות

167.....	נספח א: מכתבי רבי נחמן
177.....	נספח ב: תורתו של רבי נחמן
191.....	נספח ג: צדיקים
213.....	נספח ד: ארץ הקודש בזמנו של רבי נחמן
223.....	נספח ה: ערים
247.....	נספח ו: כתבי רבי נחמן
255.....	נספח ז: מתלמידיו של רבי נחמן
277.....	נספח ח: משפחתו של רבי נחמן
295.....	ביבליוגרפיה
307.....	הערות

עם הספר – דבר העורך

הרב אריה קפלן ז"ל (1935-1983) הספיק לפרסם בחייו הלא ארוכים למעלה מ־60 ספרים, אולם רק מעטים מהם זכו לתרגום רשמי לעברית עד היום, ביניהם פירוש לספר יצירה, מדיטציה יהודית ואחרים. סיבות שונות לדבר, אך התוצאה היא שהקהל הישראלי כמעט אינו מכיר את יצירתו הענפה, שהייתה גורם משמעותי בהחייאת היהדות בקרב הציבור היהודי בארה"ב בשנות השבעים והשמונים של המאה העשרים. אחת המשימות הגדולות שלקח על עצמו הרב קפלן הייתה תרגומם של כתבי גדולי החסידות, בדגש על כתביו של רבי נחמן מברסלב, שתורתו השפיעה עליו במיוחד. הרב קפלן תרגם לאנגלית ספרים שלמים בחסידות, והוציא אנתולוגיות של גדולי החסידות המביאות חלק נכבד מן התורה החסידית הקלאסית בצורה מונגשת לקורא המודרני. ספר זה, הכולל את הביוגרפיה של רבי נחמן מתוך מקורות חסידיים, נכתב כהשלמה לתרגומים הרבים של הרב קפלן. במקור הוא נכתב כתיאור כרונולוגי, יום אחר יום, הכולל את האירועים המשמעותיים הנוגעים לחיי רבי נחמן כפי שהם תועדו בכתבי תלמידיו. הספר עבר כמה גלגולים עד שהגיע למהדורה הנוכחית, ונזכרים בקצרה.

המהדורה האנגלית

כתב היד המקורי של ספר זה נכתב על ידי הרב קפלן עצמו. בכתבי תלמידי רבי נחמן מצויים פרטים ביוגרפיים רבים על רבם, אך הם מפורזים על פני ספרים רבים. איסוף המידע המפורז במקורות רבים כל כך היה משימה מונומנטלית. מכיוון שברובם לא צוינו תאריכים מדויקים של האירועים, נעזר הרב קפלן בידע הנרחב שלו על התקופה ובעין החדה שלו שהבחינה בכל פרט קטן. בעזרת הצלבה של המידע, יחד עם ידיעותיו הרחבות בהיסטוריה הכללית ובהיסטוריה של עם ישראל, ידע גיאוגרפי וידיעות הנוגעות לעקרונות לוח השנה העברי והלועזי – הצליח הרב קפלן לשרטט כרונולוגיה מדויקת ככל האפשר של מאורעות חייו של רבי נחמן.

היות שמגמת הספר היא לתת לקורא תמונה בהירה ומדויקת של קורות חייו של רבי נחמן, ניתנו הפניות מדויקות למקורות. כדי לשמור על היקף סביר של החומר היה צריך לקצר חלק מהתיאורים המפורטים על אירועים מסוימים מכפי שהם מופיעים במקור. בתהליך זה אבדה חלק מהעוצמה של התיאור המקורי, אך עם זאת נעשה מאמץ רב כדי שהגרסה המקוצרת המוצגת בטקסט תישאר נאמנה ככל האפשר למגמה הכללית של המקור.

מלבד החומר הביוגרפי, נוסף גם מידע רב על אירועים היסטוריים שהיו בתקופה זו הן בעולם היהודי והן בעולם הרחב, חומר גיאוגרפי על המקומות שבהם פעל, סקירות של דמויות יהודיות הקשורות לרבי נחמן והשופכות אור על תקופתו, ומידע ביבליוגרפי על ספרי רבי נחמן וספרים נוספים. מידע זה כלול ברקע ההיסטורי שבתחילת הספר, בגוף הספר ובנספחים.

עם פטירתו הטרגית של הרב קפלן בשנת 1983 נותר כתב היד בלתי ערוך. הוא נערך בידי הרב דוד שפירו, כשבהכנת המהדורה האנגלית לקחו חלק גם הרב אברהם גרינבאום, משה מייקוף, הרב משה בריינס, הרב נחמן בורשטיין ודוד נקף. מהדורה זו ראתה אור על ידי מכון BRI (Breslov Research Institute) של הרב חיים קרמר בשנת 1985.

המהדורה העברית

יהושע מילר, מנכ"ל הוצאת מגיד, הוא היוזם והדוחף של תרגום הספר לעברית. במהלך העבודה על המהדורה העברית התגבשה הבנה כי יש צורך לערוך כמה שינויים והתאמות עבור הקורא הישראלי.

ראשית, התיאור הכרונולוגי המפורט עובד לצורה סיפורית יותר, שמקילה על קריאת הספר כביוגרפיה ולא כתיאור עובדות בלבד. אירועים בוודים שאינם נוגעים ישירות לחייו של רבי נחמן הושמטו כדי להקל על הקריאה הקולחת. כמו כן נוסף נספח שמתאר את הנקודות המרכזיות בתורתו של רבי נחמן, סוקר את חיבוריו ומסביר את הייחוד של תורתו ביחס לתורת החסידות בכללותה. מכיוון שהרב קפלן הרבה כל כך לכתוב על הנושאים הללו, נעשה מאמץ להישען על קטעים אחרים שהוא עצמו חיבר בנושאים אלה ולשלבם בגוף הספר. מלבד זאת, במקומות שונים לאורך הספר נוספו קטעים מתוך התורות שאמר רבי נחמן כדי לאפשר טעימה מסגנונו יוצא הדופן.

בגוף הספר מופיע סימון (⊗) לצד שמות מקומות, אישים וספרים, המציין כי פירוט נוסף על אודותיהם מופיע בנספחים.

תודתי הכנה לעורך הלשוני, דוד פיאלקוף, על עבודתו המסורה והדייקנית ועל השקעתו הרבה מעבר למה שנדרש ממנו. ותודה לאנשי הוצאת מגיד, ובמיוחד לעורכת המשנה אפרת גרוס, על העבודה המקצועית והנעימה.

תודה לרב עופר גיסין על עזרתו במציאת מקורות שהתקשינו בהם, וכן בתרומתו להבנת עולם הספרים של חסידות ברסלב. וכן לרב חיים קרמר, המו"ל של המהדורה האנגלית ובנו, הרב רפאל קרמר, על הערותיהם החשובות והמועילות.

רבי נחמן אמר שני משפטים סותרים ומשלימים שרק הוא היה יכול לומר, "חידוש כמוני עדיין לא היה בעולם... אני איש פלא, ונשמתי הוא פלא גדול" (חיי מוהר"ן, רמז, רנו); ויחד עם זאת, "כל אחד ואחד יוכל

חידוש כמוני לא היה בעולם

לזכות לבוא למדרגתו להיות כמוני ממש" (שיחות הר"ן, קסד). המשפט הראשון מצייר באופן עז ונוקב את הייחודיות של רבי נחמן; המשפט השני מבהיר היטב שזה אפשרי לחלוטין להגיע למקום שהוא נמצא בו. איך שני הדברים מסתדרים יחד? רבי נחמן פונה אלינו ואומר שבאמת, אנחנו יכולים להיות כמוהו ממש - ואיזה "כמוני"? אותו "כמוני" שלא היה חידוש כמותו בעולם.

אפשר, כמובן, להיות לא "כמוני", אלא "כמו כולם". לנהור בתלם על פי מה שמקובל, בלי לחפש חידושים, להסתמך על ההנחה שאם כך נהגו מעולם אז כך ראוי לנהוג (עיין "מעשה מהתבואה"). אבל מי שנמשך לדרכו של רבי נחמן יהיה קשוב לניגון המיוחד שלו, להווייה המיוחדת שלו, ויחדש באופן תדיר את הארת עצמו בעולם.

רבי נחמן הניח אחריו מערך שלם ומדויק להפליא של הוראות, 'ארגז כלים' לעבודת ה' בדורנו החדש, שבשונה מכל התקופות שקדמו לו אינו חי בעולם דתי. בעידן כזה אי אפשר לכפות על ההמון דרך ומערכת אמונית אחידה. רק התעוררות של יחידים להכיר בחידוש של עצמם בתוך העולם וביהדותם, תהיה מסוגלת לחולל תנועה לקשר חדש, פנימי ועז יותר בין אדם לעצמו, בין אדם לחברו, בין אדם למקום. תקוותנו היא שספר זה ישפוך מעט אור על דמותו החידתית של רבי נחמן ויעודד את הקוראים להעמיק את היכרותם עם תורתו, שממשיכה להשפיע על העם היהודי ועל החברה הישראלית יותר ממאתיים שנה לאחר שהשיב את נשמתו לבוראו.

דרור ירב

רקע היסטורי

רבי נחמן חי בתקופה שאפשר להחשיבה כאחת מנקודות המפנה המשמעותיות ביותר בהיסטוריה, הן עבור העם היהודי והן עבור העולם כולו. הוא נולד בשנת 1772, בתקופה שבה המהפכה התעשייתית צברה תאוצה ושינתה את החברה האנושית בקצב מהיר יותר מזה שבו השתנתה באלפי השנים הקודמות. הטכניקות הישנות נעשו פרימיטיביות ומיושנות ביחס לטכנולוגיה החדשה על מורכבותה ושכלולה, ברוב חלקי העולם חייהם החומריים של אנשים השתנו מן הקצה אל הקצה, ואפשרויות שלא היו אף בגדר חלום עד כה התחילו להפוך למציאות – לטוב ולמוטב.

גם בשדה המדיני חווה העולם טלטלה עזה. רבי נחמן היה ילד בן ארבע כשהוכרזה הצהרת העצמאות האמריקאית, ונער בן שבע עשרה כשפרצה המהפכה הצרפתית. לקראת סוף חייו התקרבו מלחמות נפוליאון לשיאן. אירועים אלה יצרו גלי שינויים חברתיים ופוליטיים בכל רחבי העולם. סדרי המשטר הישן של מלכים וקיסרים, אריסטוקרטים וצמיתים, אנשי דת, בורגנים וקבצנים – התפוגגו ונעלמו, ואת מקומם תפסו מעצמות ענק לאומיות וגופים על-לאומיים, שהתאפיינו בהיקף ובשיטות ארגון שאי אפשר היה להעלות על הדעת בדורות קודמים.

השינויים המהפכניים בחיים החומריים והחברתיים לוו בהתפתחות מורכבת בתחום הידע והאמונה. נוצרה הצפה חסרת תקדים של מידע, ומסגרת האמונות וההנחות שעליה ביססו אנשים את חייהם השתנתה לבלתי הכר. ההיסטוריונים מסכימים שנקודת המפנה בהתפתחות המחשבה האנושית הייתה במאה השמונה-עשרה, כאשר פילוסופים והוגים החלו לעורר ספקות מהותיים לגבי האמונות המקובלות, וניסו לראשונה 'להבין' ו'להסביר' את היקום מבלי להתייחס לכוח עליון. זו הייתה רוח הזמן כשהגיח רבי נחמן אל העולם.

המרכז היהודי בפולין

בתקופתו של רבי נחמן רובו של העם היהודי, אשכנזים כספרדים, היה מרוכז ב'עולם הישן' – יבשת אירופה. המרכזים העיקריים של יהודי אשכנז במשך מאות שנים היו אוקראינה, ארץ הולדתו של הרבי, והארצות השכנות פולין וליטא. יהודים חיו במזרח אירופה בארצות העמים הסלאבים כבר מתקופות קדומות ביותר, אך הנהירה העיקרית חלה במאה השלוש עשרה, כאשר רדיפות חמורות במיוחד בגרמניה הובילו מספר גדול של יהודים להגר מזרחה, ולהתפזר ברחבי שטחי פולין. התרבות של יהודים גרמנים אלה זכתה ליחס של עליונות בקרב הקהילות היהודיות בפולין, והשפה שבה דיברו, האידיש, הפכה לשפתם של כל יהודי האזור.

היהודים היו מעורבים בכלכלה הפולנית בכל רמה שהיא, אף כי היו נתונים להגבלות שכפתה עליהם החברה הנוצרית. אולם בתחום השפה, התרבות והמנהג נותרו היהודים עם בפני עצמו. הם בחרו רבנים ודיינים משלהם, ובאמצעות ארגוני הקהילה והוועדים ניהלו את חייהם הדתיים והאזרחיים לפי חוקי התורה. מנהיגות יהודי פולין הייתה מנהיגות של תורה. גדולי תורה אדירים, כגון רבי יעקב פולק (הסמ"ע) מקרקוב (1460-1522), רבי שלום שכנא מלובלין (1510-1558), חתנו רבי משה איסרליש (הרמ"א) מקרקוב (1525-1572) ורבי שלמה לוריא, המהרש"ל (1510-1574), היו מעורבים באופן פעיל בחיי הקהילה.

לאורך המאות הבאות חלק עצום של יהודי אשכנז, כולל הקהילות המגורשות מאנגליה, צרפת וגרמניה של ימי הביניים, הלך והתרכז בפולין. עם חורבן מרכזי היהדות בספרד (1492) ובפורטוגל (1497) הפכה הקהילה בפולין בתחילת המאה השש עשרה לקהילה החשובה ביותר בגולה ולמרכז בולט של לימוד תורה וקיום מצוות: לא היו מקומות רבים בגולה שבהם היו חיי התורה תוססים כל כך.

פרעות ת"ח-ת"ט

בעולם היהודי התפתחה ציפייה, על בסיס מאמר המופיע בספר הזוהר, כי שנת ת"ח (1648) תהיה שנת ביאת המשיח והגאולה.¹ על פי המסורת היהודית, זמן הגאולה יהיה זמן של תפארת והוד לעם היהודי ולעולם כולו. כל נפשות הגולים תתקבצנה יחד בכבוד, שהרי שורש נשמות ישראל הוא כבוד ה', ומכבוד ה' שיתגלה בזמן ביאת גואל צדק יימשכו נפשות כל ישראל.²

אולם הגאולה המיוחלת לא הגיעה. במקומה העיב על שנה זו אסון מר, שהטיל את צילו על כל היבטי החיים היהודים בפולין ובעולם היהודי כולו – פרעות ת"ח-ת"ט. רבי נתן, תלמידו הגדול של רבי נחמן, מסביר כי בשנת 1648 אכן היה מזומן לישראל כבוד, אך היהודים טרם היו מוכנים לביאת המשיח. גילוי כבוד ה' שהיה מיועד להם הגיע בדרך אחרת: דרך מותם של מאות אלפי קדושים שקידשו את השם, והעדיפו מוות על פני בגידה באלוהיהם.³

אוקראינה (מילולית: 'גבול' או 'ספר') היא השטח העצום סביב האגן הדרומי של נהר הדנייפר. היא כללה את הפרובינציות קייב, פולטבה, צ'רניגוב וחלקים מפורדוליה ווהלין. במאה השבע עשרה היה האזור נתון תחת מרותם הפוליטית של מלכי פולין. הוא היה מורכב מאחוזות ענק פיאודליות שהיו שייכות לאריסטוקרטים פולנים נוצרים ועבדו בהן איכרים דתיים. היהודים היו המתווכים, שהחכירו אדמות מבעליהן ועסקו בניהולן היומיומי.

האיכרים באוקראינה הביטו על גדודי הקוזאקים ('קוזאק' הוא ככל הנראה 'פרש' או 'הרפתקן') ששוטטו באזור כעל צבא משחרר, שיושיע אותם מעול הפולנים והיהודים. אחרי מספר התקפות מקדימות, באביב של 1648 הוביל בוגדן חמלניצקי את הקוזאקים האוקראינים להסתערות מזוינת. כשהצליח להביס את הצבא הפולני היה זה אות להתקוממות כללית בכל רחבי האזור. גדודי איכרים עברו מעיר לעיר ומכפר לכפר וטבחו אלפי יהודים, שהעדיפו למות מות קדושים מאשר להתנצר. במשך עשור של מלחמות ומנוסות סבלו כשבע מאות קהילות יהודיות מהרס, טבח ושווד. ההערכות הן כי בין מאתיים אלף לחמש מאות אלף יהודים נרצחו בפרעות אלה.⁴ רבים נלקחו בשבי ונמכרו כעבדים בטורקיה, אחרים נמלטו לליטא, לפולין המרכזית ולמערב אירופה. פליטים שהגיעו עד אמסטרדם ואיסטנבול סיפרו על נשים שהוכרחו להינשא לקוזאקים, על ילדים שהוטבלו לנצרות ועל התעללות אכזרית. בני משפחה נותקו זה מזה, חיים נהרסו, והשפעת האסון על הלב והנפש הייתה הרסנית.

משיח שקר

עשור של טלטלות הוביל לעוני נרחב. חיי הקהילה היהודיים ניזוקו באופן קשה, מערכת החינוך התורנית נחלשה מאוד. בקרב המון העם הלכה וגברה תחושת ניכור כלפי מנהיגות הקהילה המסורתית, והדבר התבטא בפלגנות בקרב העם היהודי בשנים שלאחר הפרעות. כאשר במאי 1665 הכריז שבתאי צבי על עצמו כמשיח, התפשטה השמועה כאש בשדה קוצים בכל חלקי העולם היהודי. גל ההתרגשות הראשוני סחף לא רק את פשוטי העם אלא גם את תלמידי החכמים ואת גדולי הרבנים. ה'גילוי' הזה, שהגיע זמן קצר כל כך אחרי האסון בפולין, נדמה כישועה המובטחת. בפולין, בליטא ובפרט באוקראינה יצרה התנועה השבתאית רושם עז במיוחד. לא במהרה התגבשה ההתנגדות לשבתאי צבי, בין היתר בגלל הקצב האיטי שבו עברה אז התקשורת. אך בשנת 1666, כאשר הרשויות הטורקיות אסרו את

רקע היסטורי

שבתאי צבי ואילצו אותו להתאסלם, הכירו הרבנים בכל רחבי העולם היהודי כי הצהרותיו המשיחיות היו כוזבות. העובדה שהצהרתם של המנהיגים התקבלה על ידי רוב רובו של העם היהודי היא הוכחה לעוצמתה המתמשכת של המנהיגות המסורתית. עם זאת, מספר בלתי מבוטל של יהודים סירבו לקבל את דעת הרבנים. תאים שבתאיים נותרו במספר מקומות, במיוחד בטורקיה. רבים מהטקסים הכיתתיים חצו את גבולות ההלכה, והרבנים הגיבו עליהם בהכרזות של חרם. אולם הכיתתיות נמשכה, וכאמצע המאה השמונה עשרה חלה תפנית מבשרת רעות תחת הנהגתו של יעקב פרנק (1726-1792). פרנק טען כי הוא גלגול של שבתאי צבי ועודד את מאמיניו לעסוק במעשים גסים ובלתי מוסריים. בקריאת תיגר על החרם שהוציאו נגדו רבני פולין בשנת 1756, פנה לרשויות הכנסייה לתמיכה נגד מתנגדיו, ברומזו כי שיטתו נושאת זיקה לתורת הנצרות. פרנק וכחמש מאות מאנשיו התנצרו בשנת 1759 ועוררו גל חדש של רדיפות אנטישמיות.

החסידות

הביטויים השונים של התלהבות דתית, או דתית כביכול, היו סימן לתופעה עמוקה יותר מנהייה אחר משיחי שקר. הם העידו על ערגה עזה להכרה דתית עמוקה יותר, הן בקרב תלמידי החכמים והן בקרב פשוטי העם. הרבנים התאמצו לדכא את גילויי הכיתתיות, אך לא היה ביכולתם למשוך את לב ההמונים במידה שתבלום את הגל ההולך וגובר של ניכור כלפי התורה ומצוותיה.

מצב זה הוביל את העם היהודי לשלב חדש בהיסטוריה שלו – תנועת החסידות, שנוסדה על ידי רבי ישראל בן אליעזר ה'בעל שם טוב' (1698-1760), ושנועדה לתת מענה לאלה שהגישות המסורתיות חדלו להלהיב את ליבם.

לעיתים קרובות מציגים את החסידות כתנועה עממית, שנעדרת ממנה האינטלקטואליות המאפיינת את היהדות המסורתית. אולם

למעשה היא גילמה דרגה גבוהה יותר בגילוי סתרי התורה. מטרתה לא הייתה לפתח 'אופציה רכה' ליהדות הרבנית, אלא להפיח רעננות ושמחה מחודשת במסורת עצמה, ולקרבה אל אלו שליבם רחק ממנה. כמה מגדולי תלמידי החכמים בדורו של הבעל שם טוב נעשו תלמידים מובהקים שלו. מהו הדבר שמשך אליו אנשים כה רבים?

הבעל שם טוב

מעטות התנועות ביהדות שמזוהות כל כך עם אדם אחד בלבד, והחסידות היא כזו כך שעד היום ישנם חסידים המכנים אותה 'תורת הבעל שם טוב הקדוש'. האדם והתנועה שזורים זה בזה לחלוטין, עד שקשה להזכיר את האחד ללא האחר.

לפי רוב המסורות החסידיות, ישראל בעל שם טוב נולד בי"ח באלול תנ"ח (1698) באוקופ, כפר קטן הסמוך לגבול פולין-רוסיה. החוקרים אינם יודעים לזהות בוודאות את אוקופ כיום, ולא ברור אם הכפר נחרב או נעזב במרוצת הדורות, כפי שקרה רבות לכפרים קטנים, או שמא שמו שונה והוחלף. ישראל ושרה, הוריו של הבעל שם טוב, היו כבר מבוגרים כשנולד, והם נפטרו בעודו ילד צעיר לימים. ישראל הקטן אומץ על ידי הקהילה וקיבל את החינוך היהודי הרגיל של זמנו. אפשר להניח כי בדומה למנהג היהודי של אותם ימים, כשהגיע לגיל ארבע למד לקרוא בעברית, בגיל חמש לתרגם את התורה ליידיש, ובגיל שמונה או תשע התחיל ללמוד גמרא. סביר כי בשעה שנכנס לגיל הבגרות כבר היה בקיא בתנ"ך ובתלמוד. עם זאת, בשל השגתו הגבוהה, ייתכן בהחלט שהידע שלו חרג בהרבה מהממוצע של בני גילו.

אבל היה תחום אחד שבו בוודאי היה ישראל שונה מהתלמיד הממוצע של תקופתו. הוא היה יוצא אל היערות והשדות מתוך תחושה של קשר עמוק עם הקב"ה, מתבודד שעות ארוכות ושופך את ליבו לפני אביו שבשמיים. תחושת הקשר הזו התחזקה יותר ויותר בנפשו של ישראל, וכבר בגיל צעיר היה מודע לנוכחות השכינה בכל משעולי

החיים. הוא התבלט מצעירותו כאדם יוצא דופן, מלא בהשראת שכינה מגיל קטן, ובמדרגה רוחנית גבוהה הרבה יותר משאר חבריו ובני גילו. בהגיעו לבגרות הסתיימה אחריות הקהילה כלפיו והיה עליו למצוא עיסוק למחייתו. כיוון שהייתה לו גישה טבעית לילדים, הוא נשכר כעוזר מלמד ב'חדר', ותפקידו היה להביא את התלמידים ל'חדר' בתחילת היום ולהחזירם לביתם בסופו. בדרך היה רבי ישראל שר להם מזמורי תהלים ושירי דבקות, ומעודד את הילדים להצטרף אליו בלהט של קדושה. הוא היה יושב איתם בבית הכנסת ומלמד אותם כיצד להתפלל ולענות 'אמן' בהתלהבות.

מאוחר יותר הפך רבי ישראל לשמש בבית הכנסת של העיירה. משימותיו העיקריות היו לנקות את בית הכנסת ולהחזיר את הסידורים ואת ספרי הקודש למקומם. גם מלאכות אלה היו נעשות כשמזמורי תהלים שגורים תמיד בפיו. תפקיד השמש העניק לו זמן ללמוד ולהתפתח: מאוחר בלילה, כשבית הכנסת התרוקן מיושביו, הוא היה מתעמק בספרי התלמוד, המדרש וההלכה עבי הכרס, עד שצבר כמות עצומה של ידע ומומחיות בתחומים הללו, זאת למרות העובדה שלא היה לו מורה שילמד אותו. הידע העצום הזה עמד למבחן מול תלמידיו, שנוכחו לדעת עד כמה רבם הוא תלמיד חכם, והדבר ניכר בכיור בתורותיו ואמרותיו. את השינה שהחסיר השלים בנמנום קל מדי פעם בשעות היום, כאשר לא נשאר הרבה לעשות בבית הכנסת. רבי ישראל החליט להשאיר את לימודיו בסוד, מטעמים הכמוסים עימו, ועל כן ראו בו בני העיירה שמש בור ועם הארץ. לאט לאט, צעד אחרי צעד, הכשיר את עצמו מנהיגם העתידי של רבבות בני אדם להיכנס בסודות הקבלה, ובסופו של דבר הגיע לשליטה עמוקה ומקיפה גם בתחום ידע זה, שהוא מן המורכבים ביותר ביהדות. רבות מהשגותיו הגיעו מתוך תפילה ועבודת דבקות, ולבסוף נפתחו לו כל השערים כולם.

אגדות רבות קושרות את הבעל שם טוב עם 'צדיקים נסתרים' אחרים שחיו באותו זמן, אך מפגשים אלו לוטים בערפל. יש המספרים כי אישיות בשם 'רבי אדם בעל שם' הורישה לרבי ישראל את כל

כתביו, וכי בנו של רבי אדם למד אותם יחד איתו. מצד שני, אותן מסורות מצביעות על כך שרבי ישראל כבר היה מומחה בתורת הקבלה בשעה שקיבל לידי את הכתבים. עלינו להסיק מכך שכנראה רבי ישראל לימד את עצמו להגיע למדרגות הללו.

מאוקופ עבר רבי ישראל לעיירה קטנה ליד העיר ברודי, שם שימש כמלמד של ילדים קטנים. תוך זמן קצר הוא התוודע לאדם בשם רבי אפרים מברודי, שזיהה את יכולותיו הנדירות כשחשף אותן ברגע של היסח הדעת. מעט לפני מותו בטרם עת של רבי אפרים מברודי, באו רבי ישראל וחנה, בתו של רבי אפרים, בברית האירוסין.

בנו של רבי אפרים, רבי גרשון מקיטוב, היה אחד מראשי הרבנים באירופה. לאחר מותו של האב הלך ישראל לבקש מרבי גרשון את ידה של ארוסתו. רבי גרשון, שראה את ישראל כבור ועם הארץ, התכוון להשליך אותו החוצה ולבטל את האירוסין, אך לפתע הוציא רבי ישראל מכיסו כתב אירוסין חתום על ידי אבי הנערה, רבי אפרים. משום כך, אף שהתנגד לשירוך הזה נאלץ רבי גרשון לשתף פעולה בכעס עצור ולהסכים לחתונתם. כמתנת חתונה הוא העניק לזוג הצעיר סוס ועגלה על מנת שישעו רחוק ככל האפשר.

יחד עם כלתו, עבר רבי ישראל להתגורר בעיר הררית קטנה בין קיטוב לקוסוב, בלב הרי הקרפטים. אשתו הייתה ממונה על פרנסת הבית, ואילו הוא השקיע את כל זמנו ומרצו בלימוד תורה ובעבודת ה'. הוא הגה בתורה יומם ולילה, תוך שהוא הופך למנהיג ובעל חזון. תקופה קצרה שימש כשוחט ומלמד בקוסלוביץ', ומאוחר יותר חזר לקיטוב.

בל"ג בעומר שנת תפ"ד (1734) הכריז הבעל שם טוב בפני גיסו רבי גרשון שהגיע זמנו להתגלות בעולם. הוא קבע את מושבו בעיר טלוסט והתחיל להתפרסם בסביבה כאדם קדוש. הפרסום עשה לו כנפיים, ובמהרה צבאו על דלתו אלפים שבאו לראותו ולבקש את עצתו. מטלוסט עבר הבעל שם טוב למז'יבוז', עיר במערב אוקראינה, שם קבע את ביתו ובה חי עד יום מותו.

במז'יבוז' החלו תורותיו להתפשט, ועל כן היא נעשתה למקום שאליו נאספו מי שהפכו להיות תלמידיו וחסידיו הקרובים. לא רק

רקע היסטורי

אנשים פשוטים נמשכו אליו; בין חסידיו היו כמה מהדמויות הרבניות המפורסמות ביותר באירופה. בשלב זה כבר לא כינו אותו רבי ישראל; הוא נודע בפי כל בשם 'הבעל שם טוב'. אף שהייתה זו תקופה שבה הגיעה תהילתו לשיא, כמעט שאין בידינו שום חומר ביוגרפי על הבעל שם טוב, למעט אין ספור סיפורים ואגדות. נראה כאילו עוד בחייו הדרמה של תורתו החדשה ודמותו הפלאית התחילו להתעלות אל מעבר להיסטוריה החיוורת של החיים האמיתיים.

ככל שפרסומו גדל, כך התחילה לצמוח מחלוקת סביב דמותו ואישיותו, וכעבור זמן לא רב צמחה אופוזיציה לדרכו של הבעל שם טוב. כוחה לא היה רב בעודו בחיים, אך לאחר פטירתו היא הלכה והתחזקה. אז גם החל זלזול בבעל שם טוב מהעבר השני – מכיוון תנועת ההשכלה וה'נאורות'.

כאדם שהפך לאגדה עוד בחייו, רוב ימיו של הבעל שם טוב עברו עליו בעבודת ה', בתפילה, במסירת דרכו ותורתו לתלמידיו ובעשיית חסד. הוא נפטר בחג השבועות תק"כ (1760), והאש שהבעיר בעולם מאירה ובושרת עד היום הזה.

התגבשות תנועת החסידות וההתנגדות אליה

עוד בימיו החלה להתגבש תנועת החסידות על ידי רבי אברהם גרשון מקיטוב, רבי נחמן מהורדנקה (סבו של רבי נחמן), רבי פנחס מקוריץ, רבי יעקב יוסף מפולנאה ורבי דב בער 'המגיד' ממזריטש. אחרי פטירתו של הבעל שם טוב עברה ההנהגה למגיד ממזריטש, ותחת השפעתו והשפעת תלמידיו נפוצו מסרי החסידות מוהליץ צפונה לבלרוסיה וליטא, ומערבה לגליציה ולפולין המרכזית. צדיקים כגון רבי שניאור זלמן מלאדי, רבי לוי יצחק מברדיטשוב, רבי אהרן 'הגדול' מקרלין ורבי שמואל שמעלקא הורביץ מניקלשבורג פעלו, כל אחד במקומו, כדי להחדיר בלב אנשיהם וקהילתם את השמחה וההתלהבות החסידית. הם אלו שנחשבו מנהיגי התנועה העיקריים בימי חייו של רבי נחמן.

במבט לאחור ניתן להיווכח כי החסידות לא היוותה בשום פנים סתירה ליהדות התורנית, אלא ביטוי לתחייתה המחודשת של המסורת ואחת מסוללות המגן החזקות ביותר שלה. אולם בעת היווסדה, רבים מרבני אותה תקופה, שחשדוּנָתם נעורה בעקבות פעילותם הנשנית של הכתות למיניהן, לא הצליחו להשלים עם דרכם החדשה של הבעל שם טוב ותלמידיו. תחת השפעתו של רבי אליהו הגאון מוילנא (1720-1797), לחמו ה'מתנגדים' בחורמה נגד החסידים, ואפילו הכריזו עליהם חרם בשנת 1772. דווקא התנועה שנועדה לחזק את החיבור לתורה ולמסורת נודתה ככת שולית ומסוכנת.

חלוקת פולין

במקביל לקרע שנוצר בקרב היהודים, גם פולין עצמה נשטעה לקרעים. שינויים חברתיים החלישו את הממשל המרכזי והותירו את המדינה פרוצה בפני שאיפות שכניה. דרישת רוסיה לחופש דתי ופוליטי מוחלט לכל הנתונים היוונים האורתודוקסים של פולין ליבתה את שאיפות האיכרים והקוזאקים באוקראינה. באפריל 1768 החלו גודדי היידמקים – מורדים או פורעים – לטבוח ביהודים ובפולנים בלי הבחנה. אלפי יהודים נמלטו לחפש מקלט בעיר אומן, אך מושל העיר בגד באמון שנתנו בו וההיידמקים פרצו לעיר. בתוך שלושה ימים, כעשרים אלף יהודים נטבחו למוות.

ארבע שנים לאחר מכן, בשנת 1772, התקיימה החלוקה הראשונה של פולין. רוסיה נטלה את חלקה הגדול של רוסיה הלבנה, אוסטריה נטלה חלקים מגליציה ופודוליה, ופרוסיה סיפחה לעצמה את פומרניה ואת חבל פוזן. יהודי פולין התחלקו מעתה לארבע ארצות נפרדות. מאות שנים הייתה פולין המרכז היהודי המשגשג ביותר בגולה, ואוכלוסייתה מנתה קרוב למיליון נפש. אולם כעת נחצתה הקהילה לא רק באמצעות גבולות פוליטיים חדשים, אלא גם בבקיעים רוחניים מרים ועמוקים.

שינויים וטלטלות עולמיות

חיי היומיום של יהודי אוקראינה לא השתנו הרבה בתקופה זו ממה שהיו בדורות הקודמים. הם המשיכו לחיות בעולם ישן ובלתי מפותח. הם הוסיפו לנסוע בעזרת סוס ועגלה, והרעשים הרמים ביותר נוצרו מרעם או מרובים. גרודי חיילים עברו ממקום למקום ברגל, והודעות נמסרו באמצעות פרשים. אך בחוץ העולם סער, והייתה זו סערה שעמדה לטלטל גם את החיים היהודיים עד היסוד.

הצהרת העצמאות האמריקאית בשנת 1776 סימלה התפתחות של תפיסה חדשה כלפי האדם וכלפי השלטון. שלוש עשרה שנים מאוחר יותר, בשנת 1789, פוררה המהפכה הצרפתית את צורת המשטר הישן של מלכים, אריסטוקרטיה וכנסייה, בשם החירות השוויון והאחווה. צרפת ראתה בעצמה נושאת הדגל של ההשקפה המהפכנית, ובשנת 1790, כאשר היה רבי נחמן בשנות העשרים לחייו, התקדמו צבאות צרפת ברחבי אירופה וכבשו את בלגיה (1792), הולנד (1794) וחלקים גדולים מאיטליה (1797).

המלוכנים באירופה ראו ברפובליקניזם הצרפתי איום לא רק על העקרונות שעליהם הושתת שלטונם, אלא גם על איזון הכוחות באירופה בכללותה. כתגובת נגד, יצרו אוסטריה, פרוסיה, רוסיה ובריטניה רצף קואליציות בתקווה לסכל את התפשטות צרפת. למשך תקופת מה נרמה היה כי הקונפליקט עלול להגיע לממדים נרחבים אף יותר. בשעה שנערך נפוליאון מול מצרים וארץ הקודש (1798-1799) הוא חלם לכבוש את האימפריה העות'מנית ולחקות את אלכסנדר הגדול בתפקיד כובש העולם. אולם חלומותיו לא התממשו. כישלון המצור על עכו, שהחל בדיוק כשיצא רבי נחמן מארץ ישראל בסוף מסעו לשם, הרס את תקוותו של נפוליאון להציב איום משמעותי בפני הסולטן הטורקי. מאותו זמן ריכז את עיקר מאמציו באירופה.

בשנת 1800 תפס נפוליאון את השליטה על צרפת. בחמש עשרה השנים הבאות הציפו את אירופה צבאות ענק בסדרת מלחמות שהגיעו

לקיצן רק בשנת 1815, עם תבוסתו של נפוליאון בקרב ווטרלו. עשר השנים האחרונות בחייו של רבי נחמן (1800-1810) היו, אם כן, פרק של מלחמות חוזרות ונשנות באירופה, עם הפסקות של חזוי שלום כושלים ושינויים מזדמנים של בני ברית.

תנועת ההשכלה

מעבר לכל השינויים שתוארו עד כה בעם היהודי, השינוי המשמעותי ביותר היה ללא ספק גל הניכור הגובר כלפי חוקי התורה ומצוותיה שהתחיל להיווצר על ידי תנועת ההשכלה.

בקרב יהודי גרמניה, במיוחד העשירים שבהם, קמה אסכולה חדשה של אינטלקטואלים יהודים. לחלקם היה ידע מקיף בתורה, אך הם ראו ערך עליון באימוץ התרבות החילונית, אשר הייתה חשובה בעיניהם יותר מאשר הדבקות בחוקי התורה. הם ניסו להציג את שיטתם כמבטאת את ערכי היהדות האותנטיים יותר מזו של שומרי המצוות, שאותה ראו כמיושנת ובלתי עדכנית, ובר כבד הלכו ונטמעו יותר ויותר בתרבות המקומית.

אותם אינטלקטואלים, שקיבלו מאוחר יותר את הכינוי 'משכילים', הכירו בכך שהמנהגים היחודיים של היהודים הם שהעניקו להם את זהותם הנפרדת לכל אורך שנות הגלות. במקום לראות בנפרדות זו ערך חשוב, התייחסו אליה המשכילים כמקור לשנאת הגויים וביקשו לעוקרה. הם לא הסתפקו בהשגת יעדים תרבותיים חילוניים בעצמם אלא סברו כי תפקידם להפיץ את גישתם בקרב היהודים ולנתק את חיבורם לאורח החיים היהודי המסורתי. מעבר לכך, דרכם של המשכילים סיפקה הצדקה לאלו שכבר נטו לעזוב את דרך התורה ממילא.

אחד ממקימי התנועה היה משה מנדלסון (1729-1786), שפרסם תרגום של התורה לגרמנית בין השנים 1779-1783. גדולי הרבנים החרומו את תרגומו מחשש להשפעות זרות שלו הלומדים בו, אך הדבר לא מנע מאלפי תלמידי ישיבות מובילות בגרמניה לעיין בתרגום באופן

רקע היסטורי

עצמאי. מכיוון שאת לשון התנ"ך עצמה הכירו, רבים מהם השתמשו בתרגום ללימוד השפה הגרמנית, שלא ידעו עד כה. ואכן, משורות אותם בחורים קמה בהמשך עדת מעריצים לתרבות הגרמנית.

בשנות חייו של רבי נחמן חלה התפשטות מהירה של תנועת ההשכלה בקרב יהודי אירופה. במערב אירופה, על קהילתה היהודית הספרדית והפורטוגזית הגדולה, ובמיוחד בצרפת, פעלו דמויות מפתח מובילות בקהילה היהודית להשגת אמנציפציה (שוויון זכויות) עבור היהודים ולשחרורם מהמגבלות הישנות, והפעילו לחץ להיטמעות יהודית בחברת הגויים. במזרח אירופה, במיוחד בפולין ורוסיה, רוב היהודים עדיין דבקו במסורת, וצייתו להתנגדות הרבנים לדרך החדשה. עם זאת, גם שם הלך וגדל חוג הלמדנים והוגי הדעות שהתפתו ל'הרחבת האופקים', כביכול.

רעיונותיו של מנדלסון השפיעו גם על לא־יהודים. תחת השפעתו החלו מספר סופרים והוגי דעות גויים לפעול להשגת אמנציפציה ליהודים ולהגות תכניות להפיכתם ל'אזרחים מועילים' למדינותיהם. התנאי לכך היה שיזנחו כל סממן שהבדיל אותם מהאוכלוסיה המקומית, ויאמצו את התרבות הכללית. היהודים נדרשו לגלח את זקנם ופאותיהם, לוותר על מנהגייהם המסורתיים ולהפסיק לדבר באידיש. הם נדרשו לעזוב את עיסוקם המסורתי בסחר ובתיווך, ולהתחנך מחדש דרך ספיגת התרבות החילונית. אז, ורק אז, יתאחדו בחברה המקומית כאזרחים מן השורה.

זו הייתה האסטרטגיה מאחורי 'צו הסובלנות' שפורסם באוסטריה בשנת 1782, שהסיר מספר מגבלות מהיהודים ועודד אותם לרכוש חינוך חילוני ולהתערב בחברה האוסטרית. אסטרטגיה דומה הייתה בגישתם של אנשים שקראו לאמנציפציה בקרב יהודי צרפת לאחר המהפכה. כאשר הוענקה ליהודים חירות אזרחית בשנת 1791 היא נראתה חסרת תנאים, אולם כאשר החלה ידה החזקה של האוטוקרטיה של נפוליאון להתגלות, התברר בהדרגה שמחיר האמנציפציה בצרפת הוא נטישת כל דבר שהבדיל את היהודים מהחברה שסביבם. נאמנותם המסורתית של היהודים אמורה הייתה להפוך לנאמנות כלפי העם

שבתוכו חיו. כך, פחות מארבעים שנים לאחר שיהודי אומן מסרו את נפשם על קידוש ה', נשאלו חברי ה'סנהדרין' היהודי של נפוליאון אם היהודים מחשיבים את צרפת מולדתם לארץ אבותיהם. הנוכחים קמו על רגליהם וקראו, "ג'וסקה לה מורט", עד המוות!

יהודי האימפריה הרוסית

מאות שנים נידתה האימפריה הרוסית את היהודים משטחיה, ראתה בהם אויבי האמונה וחשדה בהם ברצון להסית את היוונים האורתודוקסים מדתם. אולם רצף החלוקות של פולין בשנים 1772, 1793 ו-1795 העבירו את כל אוקראינה, רוסיה הלבנה וליטא תחת שלטון הרוסים. שטחים אלה כללו כמיליון יהודים, המרכז היהודי הגדול ביותר בגולה. עצם הימצאם בשטחי רוסיה היה סתירה בולטת למדיניות הרוסית המסורתית. בתחילה הראו הרשויות לאזרחיהם היהודים החדשים פנים ליברליות, והבטיחו להם שחירותם הדתית והאזרחית לא תיפגע. הן העמידו פנים כמוכנים לשמר את מערכת האוטונומיה הקהילתית כפי שהייתה בימי השלטון הפולני, אך תוך שנים ספורות הוכיחה סדרת גזרות על קיומה של מדיניות דיכוי חמורה בהרבה מן המוצהר. באמצע שנות 1780 התפרסם לראשונה מושג של 'תחום מושב' מיוחד, שמחוצה לו אסור ליהודים להתיישב. נאסר על היהודים להיכנס לתוככי רוסיה והם הוגבלו לגור באוקראינה, רוסיה הלבנה וליטא בלבד. גם בתחום זה לא התאפשר ליהודים לחיות באופן עצמאי כפי שחיו מאות שנים תחת שלטון הפולנים. במהרה התברר שהשלטונות הרוסים מתכננים לשנות את חיי היהודים לחלוטין באמצעות כפייה מטעם החוק.

בשנת 1795 עברו האזורים באוקראינה, שבהם חי רכי נחמן רוב חייו, לשליטת הרוסים. שנה לאחר מכן עלה הצאר פאול הראשון לכס השלטון. אף שבשנות שלטונו (1796-1801) הוא לא נקט באמצעים מהותיים להשפיע על חיי היהודים, היה זה בזמנו כשקובעי המדיניות בפטרבורג החלו לחפש פתרון למה שכונה 'הבעיה היהודית של רוסיה'.

בשנים 1795-1800 קיבלו שליטי אוקראינה, רוסיה הלבנה וליטא הוראה לקיים התייעצויות עם דמויות מפתח במחוזם – בעלי הקרקעות האריסטוקרטים – לגבי תפקיד היהודים. המסקנות נמסרו לסנאט הרוסי, והועברו לידי הסנאטור גברייל דרז'בין. בעצתם של יהודים משכילים ואנשי עסקים מתלמידי משה מנדלסון, כתב דרז'בין מסמך מפורט שהציג את עמדתו לגבי מעמדם של יהודי רוסיה. מסמך זה היה הביטוי המלא לגישה שעמדה בבסיס יחסה של רוסיה ליהודים בשטחיה מכאן ולהבא. דרז'בין הציע תכנית נרחבת שמטרתה ביטול האוטונומיה והתרבות היהודית, החדרת רעיונות וערכים חילוניים בקרב היהודים והטמעת האוכלוסיה היהודית במערך החברתי של האימפריה הרוסית.

חוקת היהודים

השיטות המוצעות לעיצוב החברה היהודית נתקלו בהתנגדות הזרם הליברלי יותר בקרב חוגי השלטונות בפטרבורג. אלה דגלו בהטמעת היהודים בחברה הרוסית מבלי לכפות עליהם רפורמות מטעם החוק. הוויכוח בין שתי גישות אלה התנהל במלוא עוזו בזמן שנרצח הצאר פאול במרץ 1801, וגורל היהודים נותר בלתי מוכרע.

בעשר השנים האחרונות לחייו של רבי נחמן, תחת שלטונו של הצאר החדש אלכסנדר הראשון (1801-1825), הלך והתבהר הכיוון שאליו עמדה לפנות המדיניות הרוסית במאה השנים הבאות. בשנת 1802 הוקמה ועדה לשיפור מעמד היהודים וניתנו הוראות לנסח חוקים חדשים לגבי היהודים. התקנות המוצעות איימו על זכויות היהודים להפעיל מזקקות, תחום שהיה אחד היסודות הכלכליים העיקריים בחיי היהודים. לבסוף מסרה הועדה את מסקנותיה בשנת 1804, ועל סמך מסקנות אלה התפרסמה 'חוקת היהודים' הזכורה לשמצה.

חוקה זו נועדה ליישם באופן מעשי את גישת ההתערבות, שמטרתה הייתה לא פחות מאשר טרנספורמציה מוחלטת של חייהם המדיניים, החברתיים, הכלכליים והתרבותיים של היהודים. שרידיה האחרונים של האוטונומיה היהודית עמדו להיעלם, והרבנים נדרשו

להגביל את עצמם ל'עניינים רוחניים' בלבד. נאסר להשתמש בשפות אידיש ועברית במסחר ובמסמכים ציבוריים, ויהודים שלקחו חלק בחיים האזרחיים נדרשו להימנע מתלבושתם המסורתית. אמנם התרבות הרוסית טרם נכפתה בכוח, אך המדיניות הממשלתית עודדה אותה על ידי שאפשרה לכל יהודי להתקבל לבתי ספר ציבוריים ואוניברסיטאות ברחבי האימפריה. זכויות חינוכיות ותרבותיות אלה לא היו אלא טעימה מן המאמצים שיופעלו בהמשך כדי לכפות על היהודים את תרבות הגויים באמצעות חוק חינוך חובה, גיוס כפוי ועוד.

השפעה מיידית רבה יותר נודעה לתקנות הכלכליות והחברתיות של חוקת 1804, אשר היוו מכת מחץ על העיסוק היהודי בחכירת קרקעות וניהול בתי מרוח ('קֶרְטְשְׁמֶע'), שהיה מקובל עד אז. עד ינואר 1808 נדרשו היהודים לעזוב את האזורים הכפריים שבהם חיו מאות שנים ולא הורשו לעסוק עוד בחכירת קרקעות וניהול פונדקים. המטרה הייתה לחייב את היהודים להיות חקלאים או עובדי מפעלים, ולהעניק למסחר ולתיווך, תחומים כלכליים יהודים נפוצים, מעמד נמוך מכל עיסוק אחר.

משבר מנהיגות

יהודי רוסיה היו מודעים היטב לצעדים שנקטו כדי להשפיע על גורלם. זמן רב לפני פרסום חוקת 1804, עוד בשנות 1780, עתרו ראשי הקהל לשלטונות להפחית מעוצמת התקנות, ובשנת 1798 שלחו נציגי הקהל לסנט פטרבורג משלחת שתבהיר את עמדת היהודים. בשנת 1802 כינס רבי לוי יצחק מברדיטשוב אספה לדון במצב היהודיים. השתתפו באספה נציגי זרמים נוספים מלבד תנועת החסידות, אולם ליהודי רוסיה לא היה גוף בעל סמכות דומה ל'ועד ארבע הארצות' הישן בפולין, שמנהיגיו גדולי התורה החשובים עוררו את הערצת הקהילה כולה. תחת זאת, מחלוקות ומריבות איימו לקעקע את כוחה של הקהילה, והמשבר המעמיק פגש את היהודים חסרי הנהגה. ההתנגדות לחסידות לא הצליחה למנוע את התפשטותה בדרום-

רקע היסטורי

מערב רוסיה, פודוליה, ווהלין ופרובינציית קייב. בימי חייו של רבי נחמן הייתה החסידות היסוד השולט ברוב הקהילות באזורים אלה, ואף רבנים שלא תמכו בחסידות נכנעו לסמכות הצדיקים בניהול ענייני הקהילה. צפונה יותר, ברוסיה הלבנה, הקים רבי שניאור זלמן קהילת חסידים גדולה, אך ברוב הערים היו הקהילות מפולגות בין חסידים למתנגדים, ואספות הקהל ובתי הכנסת היו רוויים מחלוקות ומריבות. בליטא החסידות טרם השתרשה, ובוילנא נאלצו החסידים לפעול בחשאי.

גם במקומות שבהם התבססה החסידות לא היה זה ניצחון חף מבעיות. נוצרה נטייה להתמסדות, ולעיתים קרה שאת מקומם של אדמו"רי הדור הקודם תפסו בנים ונכדים ששימרו את הצורה החיצונית של מנהיגי החסידות, אך היו רחוקים מהדרגות הרוחניות של קודמיהם. בנוסף לכך היו מחלוקות חריפות בתוככי התנועה עצמה. רבי שניאור זלמן נחלק עם רבי אברהם קליסקר, מנהיג ההתיישבות החסידית בארץ הקודש; ומתנגדיו של רבי נחמן רדפו אותו עד חורמה.

מציאות חדשה בעם ישראל

בעוד החסידים שקועים בסכסוכים מבית ומחוץ, עמלו מקבץ של סוחרים, רופאים וחוקרים נודדים להחדיר את רעיונות הוגי ההשכלה מברלין לקהילות ברוסיה. מספר האנשים שחשו שיוכלו להשיג את החיים שאליהם הם שואפים אם רק ישתחררו מהגבלות ההלכה והמנהג היהודיים הלך וגדל, במיוחד בקרב סוחרים ומתווכים עשירים. במספר מקומות, ובהם העיר אומן, היו כאלה שהמרו את ההלכה היהודית בריש גלי.

מציאות חדשה זו איימה לערער את הקיום הרוחני של העם היהודי. לכל אורך ההיסטוריה היהודית היו מחלוקות בין גדולי תורה לגבי אופן שמירת חוקי התורה, אך הן תמיד נשמרו בתוך גבולות ההלכה. למשל, כאשר נחלקו חכמינו באלו שמנים מותר להדליק את נרות השבת, לא היה מי שחלק על עצם חובת הדלקתם; כאשר נחלקו

חידוש כמוני לא היה בעולם

על זמן קריאת שמע של ערבית, איש לא הסתפק בכך שקיים חיוב מוחלט לקרוא קריאת שמע ולקבל עול מלכות שמיים. אך כעת, לא די בכך שגדולי התורה חלקו זה על זה בפילוג מר שלא נראה כמוהו, אלא שקם דור של מנהיגים מסוג חדש, שהתרחק מדרך התורה כליל. בדורות הבאים הפכה עצם הדבקות בתורה נושא לדיון אשר טלטל את העם היהודי עד היסוד.

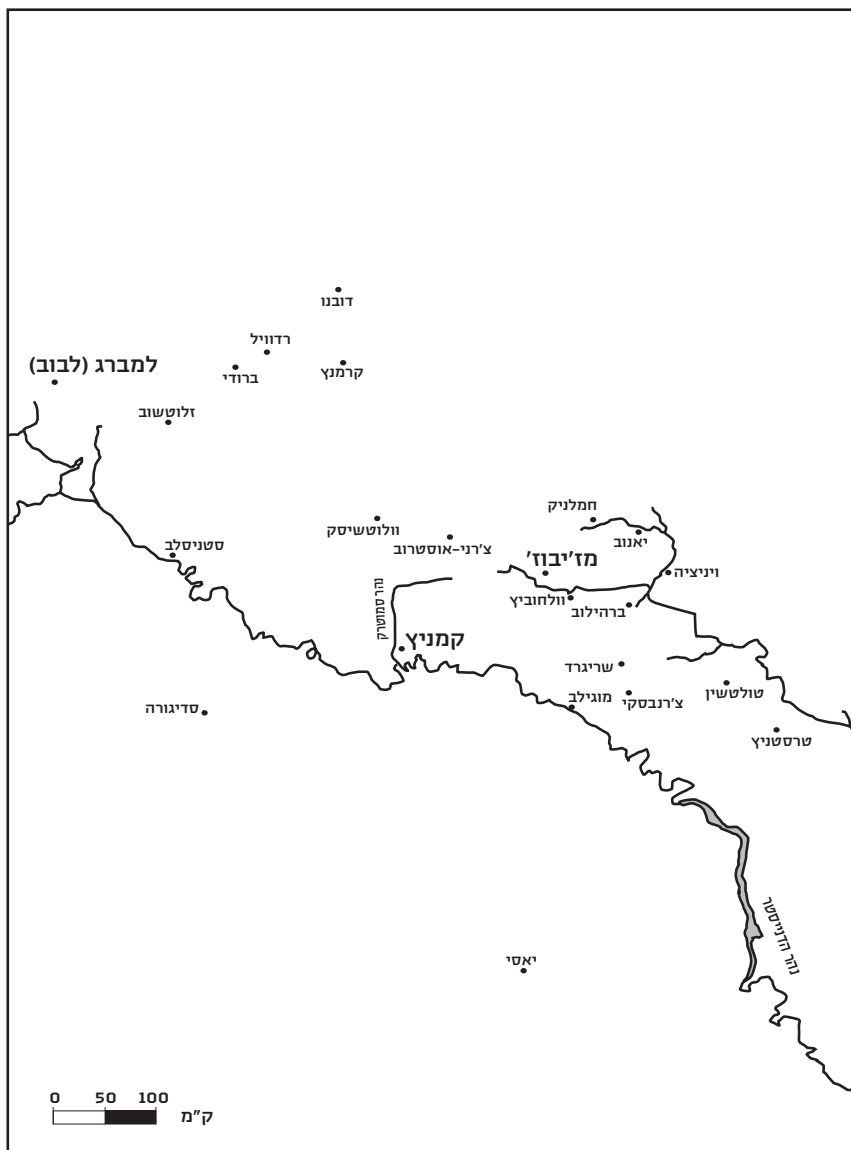
זוהי המציאות שלתוכה נולד רבי נחמן, ואשר בה שזורות תולדות

חיינו.

חיינו של רבי נחמן

אוקראינה בסביבות שנת תק"ס (1800)

מז'יבוז', תקל"ב-תקמ"ה (1785-1772)

ייחוסו ולידתו של רבי נחמן

על פי הדעה המקובלת, רבי נחמן נולד בשבת, בראש חודש ניסן תקל"ב (1772).¹ הוא נולד בעיירה מז'יבוז',² בבית שהיה שייך לזקנו, הבעל שם טוב.³ אימו הייתה פייגא, נכדת הבעל שם טוב,⁴ ואביו היה רבי שמחה, בנו של הצדיק רבי נחמן מהורדנקא,⁵ אחד מתלמידיו הקרובים ביותר של הבעל שם טוב. בעקבות פטירת אימו בהיותו תינוק, נלקח רבי שמחה לבית הבעל שם טוב. אביו היה נוסע לעיתים קרובות לשליחויות רוחניות שאליהן שלח אותו הבעל שם טוב, ואת שמחה גידלה בתו של הבעל שם טוב, אדל, תחת עינו הפקוחה של מייסד החסידות. אחרי שנעשה בר מצווה וכשלוש שנים אחרי פטירתו של הבעל שם טוב, נישא רבי שמחה לבתה של אדל, פייגא. על השידוך הסכימו הבעל שם טוב ורבי נחמן מהורדנקא עוד לפני שילדיהם נולדו. כמתנת חתונה ניתן להם הבית של הבעל שם טוב במז'יבוז', בו התגוררו ושם נולד בנם רבי נחמן.

אימו של רבי נחמן, פייגא, הייתה ידועה בצדקתה וברוח הקודש שלה.³ בהקשר לכך מסופר מעשה הנוגע להרינונו של רבי נחמן. רבי שמחה, אביו של רבי נחמן, היה עוזב את הבית לפרקי זמן ארוכים להתבודדות. פעם אמר לאשתו שיחזור לקראת שבת, אולם חלפו קרוב לשבועיים והוא טרם חזר. בליל שבת הייתה פייגא אמורה לטבול במקווה אם בעלה יחזור. ביום שישי בבוקר, כשהכינה פייגא חלות לשבת והפרישה חלה מהעיסה, ייחדה ייחודים בשמות הקדושים בברכה בניסיון לגלות את מקום הימצאו של בעלה. לפליאתה לא הראו לה משמייים דבר. בהמשך היום הדליקה נרות ושוב ניסתה להיעזר בשמות קדושים לאתר את מקום בעלה, אך שוב לא נענתה. פייגא שכבה לנוח ונרדמה. בחלומה הופיעה אימה, אדל, יחד עם ארבע האימהות הקדושות שרה, רבקה, רחל ולאה. "אל תדאגי", אמרו לה, "בעלך יחזור הביתה לשבת". הן לקחו איתן את פייגא ל'היכל הנשמות'. פייגא הבחינה בנשמה זוהרת ומאירה, ולשאלתה נאמר לה שזו נשמתו של סבה, הבעל שם טוב. כשהמשיכה ללכת הבחינה בנשמה נוספת, שאורה גדול מזו של הראשונה. "של מי הנשמה הזו?" שאלה. "הנשמה הזו תינתן לך", ענו לה. כשהתעוררה גילתה כי בעלה חזר. הוא הסביר לה שהתעכב מפני שאיבד את דרכו, ורק סמוך לשבת מצא את עצמו ליד מז'בוז'. פייגא טבלה במקווה ובאותו לילה נפקדה. הילד נחמן שנולד קיבל את הנשמה שראתה פייגא בחלומה.⁴

שני דודיו של רבי נחמן מצד אימו היו אף הם צדיקים וחסידים חשובים בזכות עצמם: רבי ברוך ממז'בוז'◊ ורבי משה אפרים מסדילקוב,◊ מחבר ספר דגל מחנה אפרים.

לרבי נחמן היו שני אחים ואחות.⁵ אח אחד היה רבי יחיאל צבי, והוא גר בהמשך ימיו בעיר קרמנצ'וג.⁶ ככל הנראה הוא נקרא על שם סבו, רבי יחיאל אשכנזי, שהיה בעלה של אדל. אחיו השני נקרא רבי ישראל מת'.⁷ שמה של אחותו של רבי נחמן היה פרל.

בח' בניסן, 'שבת הגדול', הובא התינוק בבריתו של אברהם אבינו, ונקרא נחמן על שם סבו רבי נחמן מהורדנקה.

מז'יבוז', תקל"ב-תקמ"ה (1772-1785)

היו אלה ימים קשים לחסידים, שכן סמוך ליום ברית המילה שלו הכריזו ה'מתנגדים', שחששו משיטת הבעל שם טוב ופעלו נגדה, על חרם נגד החסידים. על החרם חתם גם מי שנחשב בקרב רבים לגדול הדור, רבי אליהו הגאון מוילנא (הגר"א)⁸, והוא הופץ בקונטרס בשם זמיר עריצים.⁸ טרגדיה נוספת קרתה כחצי שנה לאחר מכן, בי"ט בכסלו תקל"ג (1772) נפטר מנהיגם של תלמידי הבעל שם טוב, רבי דב בער⁹, המגיד ממזריטש.

ילדות

בילדותו התגורר רבי נחמן בבית שבו התגורר הבעל שם טוב (שהלך לעולמו כשתים עשרה שנים קודם לידתו). תלמידי הבעל שם טוב שבאו למז'יבוז' לבקר את ציונו של הבעל שם טוב נהגו להתאכסן בבית הוריו, וכך הוא שמע מהם הרבה סיפורי צדיקים שעוררו אותו לעבודת ה'.¹⁰ פעם התכוונה קבוצת צדיקים לנסוע ממז'יבוז' לבקר את רבי יעקב יוסף מפולנאה¹⁰, אחד מתלמידיו הקרובים ביותר של הבעל שם טוב. רבי נחמן הצעיר ביקש שייקחו אותו איתם, אך הם אמרו שהמסע יהיה קשה מדי עבורו. כשישבו בעגלה ועמדו לצאת לדרך, הניח רבי נחמן את רגלו על מדרגת העגלה ולא הסכים להסירה. לבסוף הסכים רבי חיים קרסנר¹⁰, אחד מתלמידי הבעל שם טוב וידידו הקרוב של רבי פנחס מקוריץ¹⁰, לקחתו תחת חסותו במהלך הנסיעה.¹¹ רבי נחמן הכיר לו טובה על כך כל ימי חייו.

בחודש אדר תקל"ז (1777) יצאה קבוצה גדולה של מנהיגים חסידיים למסע לארץ הקודש, ביניהם היו רבי מנחם מנדל מויטבסק¹⁰, רבי אברהם מקליסק¹⁰, רבי יעקב שמשון משיפיטובקה¹⁰ ורבי שניאור זלמן¹⁰, בעל ה"תניא" ומייסד חסידות חב"ד. בדרכם לארץ עברו במז'יבוז' וביקשו לכבד את רבי ברוך דודו של רבי נחמן.¹² ייתכן מאוד שרבי נחמן, שהיה אז בן חמש, ראה אותם באותו זמן, ואם כן הדבר ודאי הותיר עליו רושם.

ראשיתה של עבודת ה'

המקורות שבידינו מספרים סיפורים מופלאים על תקופת ילדותו של רבי נחמן. כבר מגיל צעיר הוא התבלט כאשר ביקש לקיים את הכתוב "שויתי ה' לנגדי תמיד" (תהלים טז, ח) ולדמיין לנגד עיניו את השם הקדוש.¹³ אולם הדבר הפריע לו בלימודיו, דבר שעורר עליו את כעסו של המלמד שלו.¹⁴ באותה תקופה הוא גם התקשה בהבנת המשניות שלמד, אך בכה והתפלל לה' עד שהצליח להבינן.¹⁵

כשהיה בן שש החליט נחמן הילד לאמץ את דרכם של הצדיקים הפורשים מהנאות החיים. הוא החליט לבלוע את מה שיאכל מבלי ללעוס אותו כך שלא יקבל שום הנאה ממאכלו.¹⁶ בחורף, בקור העז, היה מתפלל על קברו של הבעל שם טוב וטובל במקווה הסמוך. אך הוא הצליח להסתיר זאת מעין כול, ופעם, כשהגיע לבית הכנסת כשפאותיו רטובות, תהו כולם מדוע חפף את ראשו ביום קר שכזה.¹⁷

בילדותו התעוררה בו תשוקה עזה לקבל את קדושת השבת בשלמות. לאחר הכנות רבות, הוא בכה מספר שעות עד שידע בליבו שהשיג ניצוץ מקדושת השבת.¹⁸ בתקופה זו, כשחיפש את הדרך לעבודת ה' בשלמות, החל לאסוף את החומר שמאוחר יותר כינס תחת הכותרת ספר המידות.¹⁹

הוריו היו נותנים לו סכומי כסף קטנים עבור מיני מתיקה,²⁰ אך הוא נתן את הכסף למלמד, שלוש מטבעות בעד כל עמוד גמרא שלימד אותו.²¹ הוא גם תרם כסף לצדקה בסתר.²² דבר זה אפיין אותו כילד: כל מה שעשה היה נסתר לחלוטין.²³ כלפי חוץ התנהג כמו כל ילד בן גילו,²⁴ אולם בה בעת הקדיש זמן רב לתפילות בהתבודדות, לרוב בחדר קטן בעליית הגג של ביתו. הוא היה אומר את כל תפילות הרשות שנדפסו בסידורי תפילה שונים וכן תפילות נוספות באידיש.²⁵ אחרי שסיים לאכול היה מוסיף עוד תודות ותשבחות באידיש מלבד הברכות המחויבות.²⁶ ואף שהיה חש לעיתים מזומנות שהקב"ה אינו מקשיב לו, לא התייאש מן התפילות.²⁷ באותם ימים, כשהיה עדיין בבית אביו, הלך ושקע נחמן בלימוד.

מז'בוז', תקל"ב-תקמ"ה (1772-1785)

הוא סיים את התלמוד, את השולחן ערוך, הזוהר ואת כל ספרי המוסר שמצא שם,²⁸ אולם כל מה שהשתוקק לעשות בעבודת ה' הגיע בקושי גדול. קשה היה לו להישאר לכוך בחדר שעות ארוכות ולהתפלל, ובכל זאת הוא הכריח את עצמו להתגבר על המניעות ולעשות זאת.²⁹ הוא היה מתרגש בקלות, ונאלץ לסגל לעצמו דרכים להתגבר על טבעו.³⁰ פעמים רבות, כך העיד, נפל מדבקותו, אך הרים את עצמו פעם אחר פעם, כשהוא מצליח להתגבר על המניעות ולעבוד את ה' בפשיטות גדולה.³¹ כל יום היה מקבל על עצמו להתחיל מחדש,³² ולפעמים, כשהרגיש שאין בכך די, אף קיבל על עצמו התחייבויות בשבועה.³³ בצעירותו פחד מאוד מהמוות. בהדרגה התגבר על כך, ואף התפלל שיזכה למות על קידוש השם.³⁴

בשנת תקמ"ה (1785) הגיע נחמן לגיל מצוות. מעט לפני כן כבר עמד לקראת סיום כתיבת 'ספר המידות'.³⁵ בבר המצווה שלו העניק לו דודו, רבי אפרים מסדילקוב, ברכה מיוחדת, וציטט את הפסוק "אני היום ילדתיך" (תהלים ב, ז), הרומז, על פי ספר הזוהר, ליום בר המצווה.³⁶

נישואין

כמנהג הימים ההם, רבי נחמן התחתן בגיל צעיר למדי. זמן קצר לאחר בר המצווה נשא לאישה את סשיא, בתו של רבי אפרים מאוסטיץ.³⁷ ואחותו של רבי צבי מטשעריץ.³⁸ החתונה נערכה בעיירה מדברבקה,³⁹ והוא קיבל נדוניה על סך שלוש מאות אדומים, שנחשבו אז לסכום גדול למדי.⁴⁰

ביום החתונה דיבר רבי נחמן עם כמה נערים בעניינים של עבודת ה', ובאותה הזדמנות נקשר אליו תלמידו הראשון, רבי שמעון בן רבי בער.⁴¹ מאוחר יותר אמר רבי שמעון: "עזבתי את כל 'היהודים הטובים' (כינוי לאדמו"רים), והתחברתי לאיש צעיר".⁴²

לאחר נישואיו עבר רבי נחמן לגור בבית חותנו באוסטיץ שבמזרח אוקראינה.⁴³